

Kolektif Hafıza ve Hafıza Mekânı Bağlamında Kars Âşıklık Geleneği*

Elif BEKTAŞ**

Öz

Köklü tarihsel derinliğe sahip Türk sözlü kültürünün temel öğelerinden biri olan âşıklık geleneği, birçok bölgede olduğu gibi Kars'ta da oldukça hızlı yaşanan toplumsal ve ekonomik yeni yapılanmaların bir sonucu olarak değişim ve dönüşüme uğramıştır. Bu geleneğin yöredeki icracı ve izlerkitlesinin aynı olaylara tanıklık ettiğini, bunları anımsadığı ve aynı anılarda birleştiği ortak bir geçmişe sahip olduğu gözlemlenmiştir. Kolektif hafıza olarak tanımlanan kavram, kurulacak olan ortaklık sayesinde icracıların ve izlerkitlenin geçmişle kurduğu ilişkinin boyutu ve aynı olaylar üzerinde birleşerek, bu olayları aynı çizgide betimleyebilmesiyle mümkün olmaktadır. Çünkü hatırlama edimi, mekânların ve objelerin de dâhil olduğu bir süreçtir. Hafıza mekânı ve kolektif hafıza arasındaki ilişki icralarda da öne çıkar. Geçmişin bugün yeniden canlandırılmaya çalışılması, kolektif hafızanın yansımaları olarak; icra biçimleri, ustalar, hikâyeler, şüirler vb. yeniden canlanır ve

* Makale Geliş Tarihi: 17 Eylül 2022 Makale Kabul Tarihi: 30 Ekim

Bu makale "Performans ve Mekân Bağlamında Kars Âşıklık Geleneğinin Dönüşümü" (2021) başlıklı doktora tezinden üretilmiş ve 10. Uluslararası Müzik ve Dans Kongresi'nde (15-19 Ağustos 2022, Marmaris) sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Devlet Konservatuvarı, e_elifcevik@hotmail.com , ORCID: 0000-0002-9116-4507

grup üyelerini yeniden birbirine bağlar. Gözlem ve görüşme teknikleri kullanılarak elde edilen veriler neticesinde hazırlanan bu çalışmada, kolektif hafızaya dâhil olan Kars âşıklarının hafıza mekânı ve gelenek aracılığıyla geçmişle kurduğu ilişkileri irdelenmiş, bu ilişkilerin kolektif hafıza temelinde nasıl belirginleştiği ve âşıklık geleneğine etkisi anlaşılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal bellek, Hafıza, Hafıza Mekânı, Âşıklık Geleneği, Belleğin Aktarımı, Âşık, Kars

Kars Âşıklık Tradition in the Context of Collective Memory and Memory Space

Abstract

The tradition of âşıklık (ashik-minstrel), which is one of the fundamental elements of Turkish oral culture with a deep-rooted historical depth, has undergone change and transformation as a result of the rapid social and economic restructuring in Kars, as in many regions. It has been observed that this tradition has a common history where the performer and the audience in the region witness the same events, remember them and unite in the same memories. The concept defined as collective memory is made possible by the extent of the relationship between the performers and the audience with the past and the ability to describe these events in the same line, by uniting on the same events, thanks to the partnership to be established. Because the act of remembering is a process involving places and objects. The relationship between memory space and collective memory is also prominent in performances. Trying to revive the past today, as a reflection of the collective memory; forms of performance, masters, stories, poems, etc. revives and reconnects group members. In this study, which was prepared as a result of the data obtained using observation and interview techniques, the relations of the Kars âşıkları included in the collective memory with the past through memory space and tradition were examined and thus how these relationships become evident on the basis of collective memory and its effect on

the âşıklık tradition was tried to be understood.

Keywords: Social Memory, Memory, Memory Space, Âşıklık Tradition, Transfer of Memory, Âşık, Kars

Giriş

Âşıklık geleneği kendi has uygulamalarıyla Azerbaycan ve Anadolu saharlarında ortaya çıktığı kabul edilen 16. yüzyıldan bu yana siyasi, ekonomik, kültürel, teknolojik pek çok nedenle değişim ve dönüşüm yaşamıştır. İcra şekilleri ve kimi gelenek unsurlarının farklılığı ile diğer yörelerden ayrı konumlanan Kars âşıklık geleneği, geleneğe göre kurgulanmamış icra mekânları, yeni nesil izlerkitle ilişkileri ve yaşamış olduğu dönüşüme ayak uyduran uygulamaları ile aktif bir şekilde süregelmektedir. Geleneğin değişim ve dönüşümüne rağmen âşıkların –neredeyse- tümü tamamen kopmaktan rahatsız oldukları, hatta –mümkün olsa- geçmişte yaşanan şekli ile geleneği yaşamak istediklerini ifade ederler. Geri dönmeyi arzuladıkları icra biçimlerinden ve uygulamalarından kendi hafızalarında ve dâhil oldukları kolektif hafızada inşa ettikleri geleneklerine özlem duyar ve bundan vazgeçmek istemezler. Özellikle irtical kabiliyetleri, atışma yapabilmeleri ve icraları ayakta gerçekleştiriliyor olmasıyla diğer yörelerden ayrı konumlanan Karslı âşıklar, hafızanın sözlü kültür yoluyla aktarımındaki olağanüstü beceriyle edindikleri âşıklık ürünlerini, ‘geçmiş’ çeşitli yönleriyle anımsamak üzere düzenlerler ve gelenek vasıtasıyla temsil ederler.

Kars âşıklık geleneğinin zaman içinde geleneksel mekânlardan modern mekânlara yaşanan dönüşümünün en önemli nedenini, âşıklık geleneğine gösterilen sosyo-kültürel ilgiyle şekillenen ekonomik destek gösterilebilir. Mekânın kapitalizm koşullarındaki yeniden üretimiyle ilgilenen ve mekânı ilk kez toplumsal kuramla ilişkilendiren Lefebvre (1974) bu yeniden üretimi kapitalizmin yeni mekânlar yaratarak, yeni bir üretim tarzıyla ve üretim ilişkileriyle yeni mekânlarda egemenliğini nasıl gerçekleştirdiği anlamaya çalışmaktadır.

Mekân üretimi ve mekânın üretimi süreci varsa, tarih de vardır (...) Üretici güçler (doğa, çalışma ve çalışmanın örgütlenmesi, teknik ve bilgiler) ve elbette üretim ilişkileri, mekân üretiminde -belirlenmesi gereken- bir role sahiptirler. Bir üretim tarzından diğerine geçiş çok büyük önem taşır; çünkü bu, mekânı altüst ederek mekâna dâhil olabilen toplumsal üretim ilişkileri içindeki etkisidir. Her üretim tarzı-hipotez gereği-kendine uygun mekâna sahip olduğundan, bu geçiş sırasında yeni bir mekân üretilir (Lefebvre, 2016:75).

Mekân olgusu sosyo-kültürel eylemin gerçekleştiği bir yer olarak tanımlanır. Bu nedenle gelenek temsilcileri âşıkların, icralarda buldukları geleneksel mekânların, izlerkitle ve bunun yanında, ekonomik birtakım ihtiyaçların karşılanması nedeniyle dönüşüme uğradığı, modern mekânlar haline gelerek yeniden inşa edildiği söylenebilir.

Urry (2015:103) toplum bilimlerdeki kuramların çoğunun, zaman-mekân içindeki insan etkinliği örüntüsüne ilişkin içerimleri kapsadığını söyler. Çünkü bir etkinlik mutlaka zaman ve mekân içindeki geçişi kapsamaktadır. Toplumsal etkileşimlerin zamansal düzenindeki değişimler, genellikle mekânsal örüntülemeledeki değişimleri gerektirir. Bunun nedeni ise, insan etkinliğinin mutlaka zaman-mekân içindeki geçişi kapsıyor olmasıyla ilişkilidir. Schick'in (2014) anlatımına göre mekân, sadece bir kapalı kutu ya da duvarlarla çevrilmiş bir yerleşke olduğu zaman "yer", zaman kavramı ile birlikte şekillenen ve sosyo- kültürel bir eylemin gerçekleştiği bir ortam olduğunda ise "mekân" olarak tanımlanır. Dolayısıyla mekân kavramının kökü ve kullanım biçimi; kavramın, insan kavramı ile iç içe olduğunun altını çizer. Yani sadece bir alanı ifade eden yer anlamının dışında mekân kavramı; toplumun yaşam tarzına göre, toplum tarafından üretilen bir yer olarak düşünülmelidir.

Çalışma kapsamında müzik pratiğinin gerçekleştiği yer olarak mekân, canlı performansın gerçekleştiği, performansın izlerkitlenin beğenisine sunulduğu ortamdır. Sergilenen performanslarda icrasal özellikler, görsel unsurlarla, âşıkların kullandığı aksesuar vb. mekânı kimliklendirir. Halbwachs'a göre bir mekânla grup karşılıklı olarak birbirinden izler taşır. Yani bir grubun eylemleri mekânsal ifadelerle tercüme edilebilir ve grubun işgal ettiği yer sadece bu ifadelerin birlikteliğinden ibarettir.

Bu yerin her görünümü, her ayrıntısı yalnızca grup üyeleri tarafından anlaşılabilir bir anlama sahiptir, çünkü grubun işgal etmiş olduğu her türlü mekân parçası, meydana getirdikleri toplumun yapısına ve hayatına dair farklı yönlerine ya da en azından o toplumun içinde en istikrarlı olana tekabül eder (2018:162).

Çalışma alanı olan yörenin, geçmiş dönemlerdeki durumu göz önüne alınarak yapılacak bir değerlendirme çalışmaya bir yön veremez, zira geçerli olan durumlar yöre halkının müziksel pratiklerine başvurarak da çözümlenemeyecektir. Mekân anlamında ortaya çıkan köklü değişimler, yerel müzik kültürünün mekânı biçimlendirmeden, ancak yeniden tanımlayarak yapılabildiği yönünde olacaktır. Öncelikle yukarıda grup olarak kastedilen olgu, geçmişten süregelen bir birliktelikle, gelecekte de var olma arzusunun bir araya getirdiği âşıklar ve geleneği takip eden, bilen izlerkitledir. Bu algılama bir sürekliliğin eşlik ettiği, gruba ait değerlerin, pratiklerin -yani

geleneğin- aktarıla gelmesiyle mümkün olmaktadır. Bu çerçevede bir mekânın kimliğinden bahsedebilmek için o mekânı kullanan ve yaşatan unsurlara daha yakından bakmak gerekir.

Lefebvre (2016:208) insanın kendi mekânını işaretlemeye, işaretlerle donatmaya, belirtmeye, hem sembolik hem pratik izler bırakmaya asla ara vermediğinden söz eder. Aynı ifadeyi bir grup, bir pratik içinde düşünmek aslında uygun olacaktır. “Sadece mekânın tarihini incelemek değil, temsillerin tarihini de, bunların kendi aralarındaki pratikle, ideolojiyle bağlarının tarihini de incelemek gerekir. Bu tarih bu mekânların doğuşunu, yer değiştirmelerini, toplumların üretim tarzlarının mekânsal pratiğiyle doğuşunu da içerir” (2016:71).

Bu çalışma kolektif hafıza teorisini odağa almaktadır. Bunun nedeni kolektif hafızanın mekân ve hafıza mekânı örnekleriyle hatırlama açısından nasıl iş gördüğünün örnekleri verilerek, “hafıza ve mekân arasındaki karşılıklı etkileşim ne düzeyde?” sorusuna yanıt aramaktadır. Böylelikle âşıklık geleneğine mal olmuş, kolektif hafızada belirleyici bir işleve sahip anıların ve hikâyelerin onu deneyimlemiş ya da deneyimlememiş grup üyeleri tarafından mekân üzerinden temsili ve geçmişin yeniden inşası araştırılacaktır.

Alanda yapılan çalışmalarda bir grubun gelenek uygulamalarına kimi zaman izlerkitle, kimi zaman ise icracı olarak dâhil olduğu, aynı olaylara tanıklık ettiği ve aynı anılarda birleştiği gözlemlendi. Burada bahsedilen bu ortaklık, grubun aynı olaylar üzerinde birleşerek, bu olayları aynı çizgide betimleyebilmesiyle mümkün olmaktadır. Kolektif hafıza olarak tanımlanacak bu olgu, âşıkların kültürel sermayesinin bir sonucu olarak mekânla ve birbirleriyle olan ilişkilerinin anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Her ne kadar yöredeki âşıklar geleneğe ait birçok unsuru tarihsel geçmişlerine referans göstererek aktarsa da, burada bahsedilecek olan kolektif hafıza olgusu geleneğin sürekli olarak ‘yenden’ icra edilebilmesine de olanak sağlamaktadır.

Ben açıkça söylüyorum misafirlere, “saygıdeğer muhteremler, bu gelenek böyle yaşadı, sosyal sigortanın olmadığı zamanlardan beri âşıklar bununla geçimini sağladı. Sazın başına para asmak âşığı şereflendirmedi, dinleyicinin âşığa sevgisini, saygısını gösterdiği bir gelenektir. Dede Korkut’tan böyle gelmiştir. Dinleyicinin âşığı beğendiğinin ifadesidir bu (Âşık Bilal Ersarı’yla görüşme, 05.01.2021).

Kolektif Hafıza: Geleneği Tahayyül Etmek

Pek çok çalışma kolektif hafızayı anlayabilmek için tarih ve hafıza arasındaki farklılıklara vurgu yapar ve birbiriyle kesişen ve birbirlerine zıt noktaları olduğunu ifade eder (Halbwachs, 2018; Nora, 2006; Megill, 2020). “Kolektif hafıza, geçmişte sadece onu besleyen grubun bilincinde hala canlı olanı ya da

canlı kalabilecek olanı sakladığı için, hiçbir şekilde yapay olmayan bir devamlılığa sahip, devamlı bir düşünce akımıdır” (Halbwachs, 2018:98). “Bu amaçla, hafıza anımsama ve unutma diyalektiğine açık, onların sürekli biçim değiştirmelerinden habersiz, her türlü kullanımlara ve el oyunlarına karşı çok duyarlı, uzun belirsizliklere ve ani dirilmelere elverişlidir ve devamlı gelişim halindedir” (Nora, 2006:19). Halbwachs göre tarih ise “tıpkı bir trajedinin birçok sahneye ayrılması gibi, yüzyıllar dizisini dönemlere ayırır” (2020:154-156). Bunu açıklarken de tarihin bir bütün olduğunu ve yalnızca tek bir tarihten söz edilebileceğini öne sürer. Nora (2006) ise geçmişin bir tasavvuru olarak ifade ettiği tarihi, artık bulunmayan şeylerin yeniden oluşturulmaya çalışıldığı ve bunu yaparken de hep sorunlu ve eksik kaldığını ifade eder. Hafızanın her zaman güncel, sürekli şimdiki zamanda yaşanan bir bağ ile onu güçlendiren ayrıntılarla uyduğunu, tamamen duygulara dayalı özel ve simgesel anılardan beslendiğini söyler. Tarih zihinsel ve ayrıştırıcı bir iştir ve bu yüzden de analiz, söylem ve eleştiriyi gerektirir. Hafıza ise kaynağını kaynaştırdığı gruptan alarak, hatırayı kutsallaştırır (2006:19). Megill’e göre ise hafıza “şimdiki zamandaki bir öznellik tarafından inşa edilen bir geçmiş imgesidir”. Ancak bunu yaparken kısmen yeninin peşinde olmaya odaklanmasıyla, geçmiş olan ama şimdiki zamana musallat olmaya devam eden şeyleri açıklayabilmek için ortaya çıkmıştır. “Tarih ise kanıt talebiyle hafızanın karşısında durur” (2020:193).

Halbwachs’a (2018) göre tarih olayları ayırt etmeden her birini aynı değerde ilgi çekici bulup kaydederken, kolektif hafıza için tüm yerler ve tüm dönemler aynı şekilde etkileyici ve aynı öneme sahip olmaktan uzaktır. Kolektif hafıza zaman ve mekân içinde sınırlı bir gruptan destek alarak, geçmiş olayların tamamını ancak gruba mensup üyeler tarafından saklanıp, benzerlikler ve müştereklik bağlarına tutunur. Burada grubun hedefi yalnızca kendi anıları ve düşüncelerinin esasını meydana getiren duyguları ve imgeleri sürdürmektir. Tarih bir değişimler kaydı olmasının aksine, kolektif hafıza benzerliklerin kayda alınmasıdır. Kolektif hafızada grup zaman içinde aynı kalmış olduğunu hisseder, çünkü kolektif hafıza dikkatini gruba odaklar ve değişimin grubun çeşitli temel özelliklerini geliştirmesiyle, tekrar benzerliklere dönüştüğüne inanır. Bu süreç yavaş yavaş geliştiği için, benzerliklerin farklılıklardan üstün geldiği ve grubu diğerlerinden ayıran özelliklerin sürdüğü fikri yaygındır (2018: 102-107). Benzer şekilde Nora da, hafızanın her zaman yaşanan gruplar tarafından üretilen yaşamla ilişkisi üzerinde durarak, hafızayı “her zaman güncel bir olay, sürekli şimdiki zamanda yaşanan bir bağdır” (2006:19) şeklinde ifade eder.

Kolektif hafızanın sosyal çevre ile sıkı ilişkisinden söz eden Halbwachs’ın yaklaşımıyla, grubun tüm üyeleri tarafından paylaşılan ortak bir hafızanın, toplumsal bir inşa ürünü olduğu ve gruba bağlı bu üyelerin hafızalarının

toplumsal olaylara bağımlı, onun etrafında şekillendirildiği iddiasına dayanmaktadır. Assman'a göre Halbwachs, belleği biyolojik açıdan, yani nöroloji ve beyin fizyolojisi açısından ele almaz, bunun yerine bireysel bir hafızanın oluşması ve korunması için ön koşul sosyal çevredir. Çünkü hafıza "insanın sosyalizasyon sürecinde oluşur. Her zaman bir bireye aittir ve bu hafıza toplumsal olarak belirlenir. Kuşkusuz toplumlara 'ait' bir bellek yoktur, ama toplumlar üyelerinin belleğini oluşturur" (2015:44). Yani "ne kadar grup varsa o kadar hafıza vardır; hafıza doğası bakımından değişik ve sınırsız, kolektif, çoğul ve bireyseldir" (Nora, 2006:19).

Geleneğin kültür birikiminin bir sonucu olarak ele alınan kolektif hafızanın mekânla ilişkisini açığa çıkarırken ve hafızada kodlanan mekânsal bağların grup üyeleri üzerinde yarattığı aidiyet duygusunun aslında toplumsal bir inşa ürünü olduğu anlaşılıyor. Halbwachs kolektif hafızada grup üyelerinin birbiri ile yeterince temas içinde bulunması gerektiğinden bahseder. Belleğin diğer belleklerle uzlaşmayı bırakmamış olması ve bireylerin birbiri ile teması halinde verilerin ve kavramların sürekli bellekler arasında yer değiştirerek mümkün olacağını ve bunun da ancak grubun bir parçası olduğunda sürdürülebileceğini söyler (2018:40). Çünkü "kolektif hafıza bağdaşık bir grup insana dayanarak devam eder ve güç toplarken, hatırlayanlar grubun üyeleri olan bireylerdir. Bu hatıralar karşılıklı olarak destekleyici ve herkes tarafından paylaşılırken, birey üyeler, bunları deneyimleme yoğunluklarında farklılık gösterir" (Halbwachs, 2020:153).

Sorardım.. Hangi hikâyeyi anlatayım? Başlardık birini anlatmaya, iki gün anlatırdık artık. Yanlış anlatma şansın yok, durdururlardı "dur âşık yanlış söyledin" derlerdi, kurtulma şansın yoktu. Onun için mecliste yetişen âşık çok başkadır. Orda oturan insanların her birisi bir öğretmendi. Şimdi yok öyle dinleyici. Eski meclisler, o dinleyiciler olacak döverler adamı (Âşık Ilgar Çiftçioğlu'yla görüşme, 25.06.2020).

Ortak deneyimlerin paylaşılmasına dayanan kolektif hafızanın depolama ve gerektiğinde bulup getirme sürecini açıklayan yeniden inşası, grup üyelerinin bir konuyla ilgili kendi deneyim, görüş, tanıklık ya da bilgilerini depolama ve gerektiğinde stratejik olarak açığa çıkarması ile mümkün olur.

Kolektif anımsamaları mümkün kılan en önemli unsur olan sosyal/ortak temsiller, kolektif belleği şekillendiren ve kolektif belleğin temelini oluşturan "ortaklık" ve "aidiyet" duygusunu beraberinde getiren ve besleyen sembollerdir. Ortak kimliğini koruyan, tarihsel sürekliliği olan ve içinde yaşayanlar için anlam ifade eden bir "yer" ile ilişkili olan kolektif bellek; ortak geçmişe referans veren bu semboller üzerinden

mekân (lar) la bağdaştırılarak, mekân üzerinden somutlaştırılmaktadır. Kolektif bellek içinde biriktirilen anılar, olaylar, kişiler, vb. mekânda birtakım referans noktaları oluşturmaktadır ve mekâna ölçek veren, toplum tarafından benimsenen değerlerin izlerini taşıyan ortak mekânlar, kolektif belleğe ilişkin anımsanabilirliği güçlendirmektedir (Sayar Avcıoğlu ve Akın, 2017:426).

Bloch (2020:166) kolektif hafızanın bireysel hafıza gibi, geçmişi kusursuz olarak muhafaza etmeyip, şimdiki zamanın ışığında sürekli olarak yeniden inşa edip, düzenlediğinden söz eder. Geçmiş, kolektif hafızada kusursuz olarak muhafaza edilmese de, “kolektif bir şekilde deneyimlenirse de, kolektif olarak biçimlendirilmiş ve bir topluluğu oluşturan ve içerisindeki bireylere yön vermeye yarayan zamansal bir atıf noktasıdır” (Eyerme, 2020:265).

Geçmiş ustaların divanlarını okuyarak biz de geçmiş ustalara rahmet okutmak, onları bu güne taşımak istiyoruz. Biz onların ekmeğini yiyoruz. Onlar olmasa biz bu sanatı nasıl öğrenirdik. Geçmişini bilmeyenin geleceği olmaz (Âşık Mahmut Karataş’la görüşme, 21.05.2021).

Peter Burke (2020) anıların muhafazası ve aktarımında farklı aygıtlardan etkilendiğinden bahseder ve beş aygıt önerir. Birincisi sözlü geleneklerde olduğu gibi anlatının simgesel yönlerine ilginin artmasıyla açıklar. Çünkü “sözlü kültürlerde iletişim çok büyük oranda yüz yüze gerçekleşir. Bilgi esasen hafızada, akılda depolanır” (Goody, 2020:277). İkinci aygıt ise geleneksel ilgi alanı, anılar ve diğer yazılı kayıtlardır. Bu aygıtta Burke hafızanın daha ziyade başkalarının hafızasını ikna etme ve biçimlendirme teşebbüsleri olduğundan söz eder. Çünkü bir anıyı okurken ya da dinlerken, anının kendisini değil onu anlatan ya da yazan kişinin dönüştürdüğünü dinlediğimizi veya okuduğumuzu unutmamalıyız. Üçüncü aygıt resim ya da fotoğraf, sabit ya da hareketli görüntülerdir. Maddi görüntüler anıların muhafazası ve aktarımına yardımcı olmak üzere tertip edilmektedir. Dördüncü aygıtta ise eylemler, usta-çırak ilişkisinde olduğu gibi beceri aktardığı gibi anıları da aktarır. “Ritüel eylemleri, anma etkinlikleri geçmişin yeniden canlandırmaları, hafıza edimleridir, ama aynı zamanda geçmişin yorumlamalarını dayatma, hafızayı biçimlendirme teşebbüsleridir”. Son olarak beşinci aygıt ise mekândır. Çünkü mekân hatırlanmak istenen görüntülerin mekânla ilişkilerinden faydalanarak anıları açığa çıkarır (Burke, 2020:183).

Burke’nin önerdiği aygıtların kullanım biçimini Kars âşıklık geleneği özelinde ele alacak olursak, geçmişin bugün tarafından yeniden geri kazanılmaya çalışılması tümüyle âşıkların anıları, dolayısıyla kolektif hafızanın yansımaları olarak icra biçimleri, ustalar, hikâyeler, destanlar, şiirler, fotoğraf albümleri,

ödülleri, anma törenleri vb. unsurlarla yeniden canlanır ve grup üyelerini birbirine bağlar. “Geçmiş sembolik etkileşimler, anlatı ve söylemler vasıtasıyla meydana koyulur ve hafıza bu ikisinin de bir ürünüdür ve ona ‘kimliği meşrulaştırmak, onu inşa ve yeniden inşa etmek’ için başvurulur” (Eyermen, 2020:265). Bu yeniden inşada ise “en azından bir yere kadar, ortaklaşa paylaşılan malzemelerin kullanımından daha fazlasını içermesi gereklidir” (Blondel, 2020:171). Hatırlamanın büyük ölçüde grubun diğer üyelerinin hatırlamasına bağlı olduğu düşünülüyorsa, anlamın ortaya çıkması ve canlandırılma biçimi olarak hafızanın alanına girer ve ‘geçmiş’ grup üyelerinin hafızasına dâhil olduğu ölçüde hatırlama gerçekleşmiş olur. Bahsedilen tüm bu yeniden inşa süreci yalnızca geçmişten ibaret değildir, şimdi yaşanan ve gelecekte yaşanacak olan tüm unsurlarda depolanan hafızanın çerçevesine dâhil olarak, hafızada bulunan bilgilere eklenecek, yeniden ilişkilendirilerek depolanacaktır.

Divan değişmez, âşıklığın anayasasıdır. Âşığın sazının sözünün anahtarıdır. Divan icazet almaktır, hakka duruştur. Yani o toplumdaki müsaade almaktır. Divan okumadan program yapamazsın, âşığın her şeyidir (Âşık Mahmut Karataş’la görüşme, 21.05.2021).

Bloch kolektif hafızanın gündelik iletişimi de kapsadığına vurgu yaparak, genç üyelerin geçmiş ile ilgili anılara dâhil olabilmesi için hafıza aktarımına ihtiyaç olduğundan söz eder:

Bir hafızaya sahip olamayacak kadar insan ömründen uzun süre var olan bir toplumsal grup için, mensuplarının zamanın bir noktasında grubun geçmişinin temsillerini akıllarında tutması yeterli değildir. Grubun yaşlı üyelerinin bu temsilleri en genç olanlara aktarması gerekir (2020:167).

Kolektif hafızanın ortaya çıkışı, hatırlamanın nasıl olduğu, nelerin hatırlanması gerektiği konusu mekânla ve hafıza mekânı örnekleriyle ilişkili olarak ortaya çıkmaktadır. Bu noktada -yukarıda bahsedilen - hafızanın bireysel bir davranış olmaktan öte, içinde bulunulan toplumsal koşullar tarafından belirlendiğini ve grubun diğer üyelerinin desteği ile açığa çıkacağını söylemek yanlış olmayacaktır. “Her türlü kolektif bellek, mekânsal bir çerçevede vuku bulur” (Halbwachs, 2018:174). Çünkü bireyi çevreleyen maddi ortam, geçmişini hatırlayabilmesini sağlayan ve “içinde bulunduğumuz, sık sık geçtiğimiz ve daima erişimimizin olduğu” bizim mekânımızdır. Halbwachs, grup ve mekânın karşılıklı olarak birbirlerinden izler taşıdığını söyler. Bu nedenle bir grubun eylemleri mekânsal ifadelerle tercüme edilebilir ve grubun işgal ettiği

yer sadece bu ifadelerin birlikteliğinden, ya da meydana getirdikleri grubun yapısına dair en istikrarlı olana tekabül eder. Bu nedenle yalnızca grup üyeleri tarafından anlaşılır (2018:162-174).

Sazım elimde değilken, çok zor anımsarım. 40 yıl onunla oturup kalkmışım, söylesem de sözün hakkını veremem. O saz elimde olacak ki onu okuyam. Âşıklık bir bütündür; saz olmazsa olmaz (Âşık Ilgar Çiftçioğlu'yla görüşme, 25.06.2020).

Alan çalışması sırasında bir restoranda gelenek temsilcisi âşıklar ile görüşme yapmak üzere bulunuyordum. Turistlerin yoğunlukta olduğu gecede restoran tam kapasite hizmet veriyordu. Özellikle kış aylarında yöreye gelen misafirlerin genellikle 2-3 günlük tur programlarında âşıklık geleneğine ait icralar da yer alıyor. İşletmelerin turist kabilelerine yönelik hazırladıkları programların belli zaman dilimlerine sıkıştırılması âşık icralarının 15 dakikalık icralar şeklinde programlanmasına neden oluyor. Program sonrasında görüşme fırsatı bulduğum âşıklar, geçmiş dönemdeki icraların izlerkitle tarafından oldukça dikkatle dinlendiğini ve neredeyse 4-5 saat süren icraları sonuna kadar sabırla dinleyen bir izlerkitleten söz ederek, 15 dakikalık icraların geleneğin aktarılması ve temsili için yeterli olamayacağından bahsederek bu durumdan son derece rahatsız olduklarını ifade ettiler. Ayrıca geçmiş yaşamlarından örnekler vererek geleneğin devamlılığı konusundaki endişelerini de paylaştılar. Tam da Halbwachs'ın sözünü ettiği gibi;

Bir grup üzüldüğünü göstermekle, haksızlığa uğradığını düşündüğü için öfkelenmekle ve o anda buna karşı çıkmakla yetinmez. Geleneklerinden aldığı kuvvetle direnir ve bu direnişin belli sonuçları olur. Yeni koşullar altında eski dengesini arar ve kısmen de olsa onu yeniden bulmayı başarır (2018:167).

Fidan'a (2017: 38) göre icra sürelerindeki kısıtlama âşıklık geleneğinin değişen önemli noktalarındandır. Sözlü kültür ortamlarında âşıklar icra sürelerini istediği gibi kullanabiliyorken, değişimle beraber elektronik kültür ortamına geçiş, ekonomik, sosyal etkenler âşığın icra sürelerinde kısıtlamaya yol açmıştır. Bunun sonucunda âşıklar kendilerine tanınan kısıtlı süreyi etkin kullanabilmek için uzun türlerden vazgeçmiş, hikaye gibi anlatıya dönük türleri icra etmeyerek, en çok beğeni alan türleri ise kısaltarak ve önceden hazırlanılmış icralara yönelmiştir. Böylelikle önceden düzenlenmiş, tekrar edilmiş, beğeni almış eserlerin yeni izlerkitleye aktarılması söz konusu olmaktadır.

Geleneğin icra edildiği mekânların günümüzde artık değişime uğramasıyla yörede geleneğin yansıtılacağı yeni mekânlar öne çıkarılmaya çalışılmaktadır.

Halbwachs, kolektif hafızada birleşen bazı grupların çabuk uyum sağlayamıyor ve bazı koşullarda, olağanüstü bir uyum gösterememe örneği sergiliyorlarsa bunun sebebini, geçmişte sınırlarını dış ortamın düzenine göre çizmiş ve tepkilerini buna göre belirlemiş (2018:168) olmalarına bağlar. Yörede son yıllarda yerel kültürün tanıtımına yönelik yapılan turizm faaliyetleri kapsamında, yeni mekânların sayısının artması gelenek icralarının da tur programlarına girmesine yol açmıştır. Âşıklar değişmezlik iddiasında buldukları geleneği, bu değişen yeni koşullara rağmen, yeni mekânlarda, yeni izlerkitle ilişkileriyle uzlaşa içinde sürdürmektedir. Bunun en belirgin örneği Kars'ın ilk devlet sanatçısı unvanını taşıyan Murat Çobanoğlu'nun kurduğu âşıklar kahvehanesidir. Geçmişte olduğu gibi meclis toplantılarının, turizm sezonunda ise turist kabilelerine yönelik –geleneği tanıtmak ve yaşatmak iddiasıyla- âşık programları hazırlanan “eski” ama yenilenen mekânın duvarlarına geçmiş dönemdeki usta âşıkların fotoğrafları asılarak –tıpkı eski mekânlarda olduğu gibi- kilim döşenmiş, tahta sedirler yerleştirilmiştir. Çünkü “bir grup mekânın bir kısmının içine girdiğinde, onu kendine uygun olacak şekilde dönüştürür ama aynı zamanda, kendisine direnen maddi şeylere teslim olur ve uyum sağlar” (Halbwachs, 2018:161).

Bu sanat 5000 yıllık bir sanattır, gelenektir. Halen aynı devam eder, hiç değişmedi ve değişmez. Yarım saat program yapıyoruz ama bir iz bırakabiliyoruz. Biz meclis aşığımız. Aşığın doğaçlama söyleyebildiğini, öteki sanatçılardan farklı, ezber okumadığımızı, geleneği öğreniyorlar (Âşık Mahmut Karataş'la görüşme, 21.05.2021).

Eskiden çok severlerdi, bağlılık vardı geleneğe. Şimdi de ilgililer, “böyle bir gelenek varmış şimdiye kadar nasıl olmuş öğrenmemişiz” diyorlar. Onu dinleyiciye anlatabiliyorsun (Âşık Bilal Ersarı'yla görüşme, 05.01.2021).

Benzer şekilde kültürel sermayelerine referans gösterdikleri, ‘Âşık Şenlik koluna mensup olmak’ ve ‘onun icra özelliklerini sürdürmek’, ‘Çobanoğlu Kahvehanesi’nde icrada bulunmuş olmak’ gibi söylemlerle Anadolu Âşıklık Geleneği içinde hem kendilerini hem de yöreyi ayrı bir yerde konumlandıran ifadelerdir. Çünkü “kendini grup olarak sağlamlaştırmak isteyen her topluluk sadece içsel iletişim biçimlerinin sahnesi olarak değil, aynı zamanda kimliklerinin sembolü ve hatıralarının dayanak noktası olarak bu tür mekânları yaratmak ve garanti altına almak ister. Belleğin mekâna ihtiyacı vardır” (Assman, 2015:47).

Kars yöresi Kafkas bölgesi ile birbirine bağlıdır. Kafkas bölgesinde de âşıklar ayakta saz çalar. Şenlik aynı zamanda o bölgenin âşığı ve bu uygulama Şenlik'ten günümüze bu şekilde gelmiştir (Âşık Mahmut Karataş'la görüşme, 21.05.2021).

Gelenek temsilcileri âşıklar yukarıda bahsedilen kolektif hafıza çerçevesindeki ortaklık ile geleneğe sıkı bir şekilde bağlıdırlar. Bu bağlılık belleğin kendilerine sunduğu hatıra derinliğinin dışında, birbirleriyle olan ilişkilerinin bir sonucu olarak yeni mekânlarda da yeni ifade kültürleri olarak tezahür eder. Çünkü “sahip oldukları kuvvet sayesinde ayakta kalırlar ve eğer eskiden kendilerine ayrılan yerlere inatla bağlansalardı şüphesiz ortadan kaybolurlardı” (Halbwachs, 2018:168). Yaşanan tüm değişimlere (sosyo-kültürel, teknolojik, ekonomik, vb.) -direnc göstermeler de- uyum sağlamaları, geleneğin yeniden inşasına katkıda bulunmaktadır. Yani kolektif hafıza, bireyin içinde bulunduğu grupla aidiyet ilişkisini zihinsel düzeyde düzenleyen ortak hatırlamalar, ortak biriktirmeler ve ortak pratikler dizisinin ‘devamlılığı’ ile yakından ilişkilidir.

Hafıza Mekânı

Geçmişe ait bilgilerin, anıların, geleneğe dair pratiklerin kolektif düzeyde muhafazası ve yeniden üretimine değinilen kolektif hafızada, hatıraların dayanak noktası olan mekânsallıkla ilişkili olduğundan bahsedilmişti. Nora'ya göre hafıza mekânı olarak kavramsallaştırılan hafızanın belirginleşip yerleştiği, “süreklilik duygusunun kökü mekândadır” (2006:18). Çünkü hafıza mekânı; “insanların iradesiyle ya da zamanın işleyişiyle herhangi bir topluluğun ortak hafıza malına ait simgesel öge haline getirdiği maddi ya da fikri düzendeki anlamlı her birim”dir (2006:171). Hafızanın mekânla olan ilişkisi ve kendiliğinden olma düşüncesi, aslında bir hafızanın bir grup tarafından korunmaya çalışılması ve korudukları şeyin tehlikede olduğu ve onu yeniden inşa etmeye ihtiyaç duyulduğunun göstergesidir. Hafıza bunu yaparken de, geçmiş deneyimlerin yeniden kurgulandığı mekânsal ilişkiler; örneğin fotoğraf albümleri, arşivler, anmalar vb. geçmiş üzerine kurgular ortaya çıkar. Yani geçmişteki bir deneyimin yeniden inşa edilmesi, -hatırlama- mekânın araç haline gelmesiyle mümkün olur. Nora'nın (2006) “artık hafıza yok” söylemi de bireylerin hafızadan koparak, anıların bulanıklaştığı, süreklilik duygusunun zarar gördüğü noktada, hafıza mekânına dönüşmesi şeklinde açıklanır. Ya da “bir grubun üyeleri dağıldıklarında ve yeni girdikleri ortamda, ayrıldıkları evi ve odaları onlara anlatan hiçbir şey bulamadıklarında, mekân üzerinden bir arada kalabilmelerinin sebebinin o ev ve odaları düşünmeleri olduğunu şeklinde de açıklayabiliriz” (Halbwachs, 2018:161).

Hafıza mekânını, çalışma alanı olan gelenek özelinde düşünüldüğünde,

anıların mekânsallaştırılarak maharetli bir biçimde nasıl yeniden üretildiği görülebiliyor. Hafıza mekânları hem âşıkların deneyimlerinin bir ürünü hem de bu deneyimlerin olduğu bir üretim şeklinde karşımıza çıkar. Çünkü âşıklık geleneği bir sözlü kültür ürünüdür ve anlatı yoluyla üretilir. Anlatılara anlam verense âşıkların hafızalarıdır ve geleneği ortak anılarda, ortak hikâyelerde hafızalarında yeniden üretirler. Her ne kadar olayları şahsen görmüş, yaşamış olmasalar da, gerçekte her anı, yaşanmış ya da yaşanmamış bir dizi ayrıntı, mantıklı bir anlatı içine yerleştirilerek aktarılır. Gelenek ortaklığında birleşen kolektif hafızaya mensup grup, hafızanın yaşanan gerçekliğinden uzaklaştıkça, anıların silikleştiği, unutulmaya başlandığı anlarda köksüzlük endişesiyle, yeni bir hafıza mekânı inşa ederek, hatırlamayı kolaylaştıran söylemlerle anıların hatırlanmasına yardımcı olur ve gelenek ile yeniden bağ kurar.

Alan çalışmalarında “yeni mekânlarda icrada bulunurken eski mekânları özlüyor musunuz?” şeklinde soru sorduğum Âşık Mahmut Karataş, “Özlemesiz olur muyum? bazen kapatıyorum gözlerimi, sanki saatler süren eski meclislerde söylüyormuş gibi hissediyorum” şeklinde aktarıyor. Burada üretilen hafıza mekânı geçmişte icrada bulunmuş bir kahvehane, düğün vb. şekilde karşımıza çıkıyor. Hafıza mekânı yukarıda bahsedilen gibi her zaman bir fiziki mekân olarak karşımıza çıkmaz. Bir fotoğraf, bir belge vb. de bir hafıza mekânına dönüşebilir. Tıpkı pek çok görüşmede karşılaştığım gibi, âşıkların eski fotoğraflara bakarak, geçmişte yaşadıkları olayları anlatırken, bir diğer âşığa “Üstat hatırlar mısın?” gibi sorular sorarak -kolektif belleğin diğer üyelerinin hatırlamalarını tetikleyen ifadeler kullanarak-, diğer âşıkları kendi hafıza mekânlarına dâhil ederler. Çünkü hafıza mekânları anıların netleştiği ve sığındığı yer olarak hatırlamayı kolaylaştıracaktır. Benzer şekilde hafıza mekânının yaşanmamış olayları da içeriyor olmasıyla ilgili olarak gelenek unsurlarından “Rüya motifi” (Bkz. Bektaş, 2021) örneği de âşıkların yaşamadıkları ancak, aktarılan gelen hafızanın refleks bilgilerle ifade edilmesi şeklinde karşımıza çıkar.

Geleneksel icra için Cheltikov restoranı söyleyebilirim. Çünkü bina otantik ve insan kendini eski Dede Korkut zamanında hikâyeye anlatıyor gibi hissediyor. Bir de yeni dinleyiciler olursa çok güzel olur (Âşık Bilal Ersarı’yla görüşme, 05.01.2021).

Meclise başlamadan önce “usta malı” seslendirme, yöredeki tüm âşıkların derin bir bağlılıkla sürdürdükleri geleneğin temel unsurlarındandır. Gelenek icralarının geçmişten bu güne pek çok değişime uğramasına rağmen, icraların başında usta bir âşıkla ilgili hikâyeye anlatma ve ustadan bir ürün paylaşma alışkanlığı da yine hafıza mekânına örnek olacak niteliktedir. Çünkü orada usta âşıktan aktarılan metin, hafıza mekânı kapsamına girer ve âşıklar için kolektif hafızanın mekânı o metinde saklıdır.

Hafıza mekânı örneklerine geçmiş dönemlerde olduğu gibi meclislerde, âşıklık geleneğiyle ilgili etkinliklerde veya turizm sezonunda turist kabilelerine yönelik âşık programlarının yapıldığı mekânlardan Âşık Murat Çobanoğlu Âşıklar Kültür Evi'ni de gösterebiliriz. 20. yüzyıl Türkiye sahası âşıklık geleneğinde öne çıkan temsilcilerden Âşık Murat Çobanoğlu 1971'de 'Çobanoğlu Âşıklar Kahvesi'ni kurmuş, usta âşıkların bir araya gelerek icralarda bulunmalarına, genç âşık adaylarının bu mekânda yetişmelerine olanak sağlamıştır. Bu mekânda icra da bulunmuş olmak, yöre âşıkları için ustalığı gösteren bir referans kaynağıdır. 2000 yılında Murat Çobanoğlu'nun kahvehaneyi devretmesiyle Mayıs/2019 tarihine kadar mekân pek çok kez yer değiştirmiş, dernek veya kahvehane hizmeti vermiştir. Son olarak Âşık Mahmut Karataş, Âşık Bahattin Yıldızoğlu, Âşık Ayhan Şimşekoğlu ve Âşık Gültekin Bulutoğlu tarafından yeniden "Âşık Murat Çobanoğlu Âşıklar Kültür Evi" olarak faaliyete girmiştir. Mekânın iç tasarımı incelendiğinde (Bektaş, 2021) Erdener'in (2019) 1982'de yaptığı Çobanoğlu Âşıklar Kahvehanesi'ne dair betimlemesiyle büyük benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir. Çobanoğlu Kahvehanesi'nden Kültür Evi'ne geçiş sürecinde -mekân fiziki olarak başka bir yere taşınmasına rağmen- mekânın tasarımının, kullanılan fotoğraf ve objelerin düzeninin dahi neredeyse aynı şekilde muhafaza edildiği görülüyor. Hafıza mekânı örneği olan fotoğraf ve objelerin ne amaçla duvara asıldığı ve bu tasarımın -mekân özellikleri ve mekân yer değiştirse bile- neden aynı kaldığını açıklayabilmenin tek yolu da kolektif hafıza ve hafızanın mekânsallaştırılarak grup üyelerine hatırlama sırasında konfor alanı yaratıyor olmasıyla ilişkilidir. Mekân üzerinde ki görsel unsurların icrayı desteklediği, mekân üzerinden gelenek hakkında bilgi verilerek, kolektif anımsamaları mümkün kılacak objelerle mekânsal koşullar sağlanarak hafızanın yeniden canlanması hedeflenmiştir:

Restoranla burası bir değil, burası kültür evi. Kültür evi dediğimize göre o kültüre layık olması gerekiyor. Masa, sandalye koyarsak, kâğıt oynatarsak bize yakışmaz. Eski geleneğin özü budur. Burada yapılan programın güzelliğiyle, oteldeki program aynı değildir. Âşıklığın temeli kendi yeridir. Âşıklığın çıkışı burasıdır (Âşık Mahmut Karataş'la görüşme, 21.05.2021).

Sonuç

Geleneğe yönelik her hatırlama davranışı kolektif hafıza aracılığıyla geçmişin yeniden inşası olarak karşımıza çıkıyor. Kolektif hafızanın ortaya çıkışı, hatırlamanın nasıl olduğu, nelerin hatırlanması gerektiği konusu mekânla ve hafıza mekânı örnekleriyle ilişkili olarak ortaya çıkmaktadır. Bu noktada hafızanın bireysel bir davranış olmaktan öte, içinde bulunulan toplumsal

koşullar tarafından belirlendiğini ve grubun diğer üyelerinin desteği ile açığa çıkacağını söylemek yerinde olacaktır.

Ortak deneyimlerin paylaşılmasına dayanan kolektif hafızanın depolama ve gerektiğinde bulup getirme sürecini açıklayan yeniden inşası, grup üyelerinin bir konuyla ilgili kendi deneyim, görüş, tanıklık, iletişim ya da bilgilerini depolama ve gerektiğinde stratejik olarak açığa çıkarması ile mümkün olmaktadır. Geleneği ‘yeniden üreten’ ve ‘koruyan’ kolektif hafıza, grubun sözlü kültür üretiminde yer etmiş olağan bir eylemdir. Âşıklar kolektif hafıza kapsamında geleneği kurgularken kendilerine dair ikna edici en ideal tabloyu sunmayı hedeflerler. Bunu yaparken de geleneğin anlamı hakkında ortaya çıkan tablo ortak iletişimlerinden kaynaklanan, grubun kurgusudur. Yaşanmış veya yaşanmamış bir dizi olayın mantıklı bir şekilde düzenlenmesi gerekir. Dolayısıyla hafıza geçmişle ve şimdiki zaman arasında iki yönlüdür. Böylelikle âşıkların kolektif hafızalarının kökeni, geleneğe dolayısıyla da anılara, fotoğraflara, hikâyelere ve geleneğin tüm uygulamalarında ve sembollerinde saklı tutulur.

Anlaşıyor ki âşıkların geçmiş deneyimleri, buldukları mekânlarda izler bırakır ve bu izler anılarına, hatıralarına köken olur. Hafıza mekânlarının geçmişe ait kalınlardan meydana geldiği düşünülecek olursa, hafıza mekânı aracılığıyla düşünme, yaşanmış veya yaşanmamış pek çok olayı kapsayacak şekilde geleneğin sürekliliğine katkıda bulunan -âşıkların ifadesiyle- “geleneğin korunmasının” yollarından biri olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Assman, J. (2015). *Kültürel Bellek*. (A. Tekin, Çev.). İstanbul: Ayrıntı yayınları.
- Bektaş, E. (2021). “Performans ve Mekân Bağlamında Kars Âşıklık Geleneğinin Dönüşümü” Doktora Tezi, Dan. Prof. Dr. M. Fırat Kutluk, Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, İzmir.
- Bektaş, E. (2022). “Kolektif Bellek ve Hafıza Mekânı Bağlamında Kars Âşıklık Geleneği”, X. Uluslararası Müzik ve Dans Kongresi, 15-19 Ağustos, Marmaris.
- Bloch, M. (2020). “Toplumsal Hafıza, Gelenek ve Adet: Yeni Çıkan Bir Kitap Hakkında’dan”, *Kolektif Hafıza Kitabı*. (Ed. Jeffrey K. Olick, Vered Vinitzky- Seroussi, Daniel Levy),(Z. Can- Ü. Keskin- T. Özbek Çev.).Ankara: Dipnot Yayıncılık, ss. 163-169
- Blondel, C. (2020). “M. Halbwachs’ın Hafızanın Toplumsal Çerçevesinin Eleştirel Değerlendirmesi’nden”, *Kolektif Hafıza Kitabı*. (Ed. Jeffrey K. Olick, Vered Vinitzky- Seroussi, Daniel Levy),(Z. Can- Ü. Keskin- T. Özbek Çev.).Ankara: Dipnot Yayıncılık, ss.171-172

- Burke, P. (2020). "Toplumsal Hafıza Olarak Tarih'ten", Kolektif Hafıza Kitabı. (Ed. Jeffrey ... K. Olick, Vered Vinitzky- Seroussi, Daniel Levy),(Z. Can- Ü. Keskin- T. Özbek Çev.).Ankara: Dipnot Yayıncılık, ss. 181-187
- Erdener, Y. (2019). Kars'ta Çobanoğlu Kahvehanesi'nde Âşık Atışmaları, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Eyerman, R. (2020). "Şimdiki Zamandaki Geçmiş: Kültür ve Hafızanın Aktarımı'ndan", Kolektif Hafıza Kitabı. (Ed. Jeffrey K. Olick, Vered Vinitzky- Seroussi, Daniel Levy), (Z. Can- Ü. Keskin- T. Özbek Çev.).Ankara: Dipnot Yayıncılık, ss.263-266
- Goody, J. (2020). "Sözlü ve Yazılı Geleneklerde Hafıza'dan", Kolektif Hafıza Kitabı. (Ed. Jeffrey K. Olick, Vered Vinitzky- Seroussi, Daniel Levy),(Z. Can- Ü. Keskin- T. Özbek Çev.).Ankara: Dipnot Yayıncılık, ss.277-281
- Halbwachs, M. (2018). Kolektif Bellek, (Z. Karagöz Çev.), İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Halbwachs, M. (2020). "Kolektif Hafıza'dan", Kolektif Hafıza Kitabı. (Ed. Jeffrey K. Olick, Vered Vinitzky- Seroussi, Daniel Levy),(Z. Can- Ü. Keskin- T. Özbek Çev.).Ankara: Dipnot Yayıncılık, ss.149-162
- Lefebvre, H. (2016). Mekanın Üretimi, (4. Baskı), (I. Ergüden Çev.) İstanbul: Sel Yayınları.
- Megill, A. (2020). "Tarih, Hafıza, Kimlik'ten", Kolektif Hafıza Kitabı. (Ed. Jeffrey K. Olick, Vered Vinitzky- Seroussi, Daniel Levy),(Z. Can- Ü. Keskin- T. Özbek Çev.).Ankara: Dipnot Yayıncılık, ss.189-194
- Nora, P. (2006). Hafıza Mekanları. (M. E. Özcan çev.), Ankara: Dost Kitabevi.
- Sayar Avcıoğlu, S. ve Akın, O. (2017). "Kolektif Bellek ve Kentsel Mekân Algısı Bağlamında İstanbul Tuzla Köyiçi Koruma Bölgesi'nin Mekânsal Değişiminin İrdelenmesi", İdeal Kent Dergisi, Sayı Issue 22, Cilt Volume 8, 2017-2 423-450
- Urry, John (2015). Mekânları Tüketmek, (R. G. Ögdül Çev.), 2. Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Schick, İrvin Cemil (2014) "Mekân ve Hafıza" Konulu söyleşiden <https://www.youtube.com/watch?v=NFiuUhbw-wc-> (Erişim tarihi: 13.11.2020)

Görüşme

- Âşık Bilal Ersarı, KAÜ/ Devlet Konservatuvarı/ Kars, 05.01.2021
- Âşık Ilgar Çiftçi, Namık Kemal Toplum Merkezi/ Kars, 25.06.2020
- Âşık Mahmut Karataş, Çobanoğlu Âşıklar Kültür Evi/ Kars, 21.05.2021, KAÜ/ Devlet Konservatuvarı/ Kars, 15.09.2018